

Στέλιος Λαμπάκης

ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΜΑΘΕΙΣ ΛΟΓΙΟΙ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ ΑΝΑΤΟΛΗΣ – ΔΥΣΗΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ 12ο ΕΩΣ ΤΟΝ 14ο ΑΙΩΝΑ

ΤΙΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΗΨΗΣ της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, στις 13 Απριλίου του 1204, τις έχει καταγράψει, όπως είναι γνωστό, με μοναδικό τρόπο και έντονη συναισθηματική φόρτιση, ως αυτόπτης, ο ιστοριογράφος Νικήτας Χωνιάτης. Ο ίδιος έχει γράψει και μια μικρότερη πραγματεία *Περί τῶν ἀγαλμάτων* (γνωστή και με τον λατινικό τίτλο *De signis*), στην οποία περιγράφει τα σχετικά με τις ληλασίες και καταστροφές έργων τέχνης. Οι πληροφορίες του Χωνιάτη συμπληρώνονται από τις παράλληλες περιγραφές των Γάλλων χρονικογράφων Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου (Godefroi de Villehardouin) και Ροβέρτου του Κλαρί (Robert de Clary). Τόσο ο Χωνιάτης, όσο και οι γαλλικές πηγές δεν αναφέρονται ιδιαίτερος σε χειρόγραφα βιβλία: πάντως είναι ευνόητο ότι από τους πολυάριθμους κώδικες που φυλάσσονταν τότε στις βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης, ασφαλώς αρκετοί έγιναν παρανάλωμα του πυρός, ίσως ένα μέρος τους να διασώθηκε, αλλά και πολλοί άλλοι πρέπει να μεταφέρθηκαν σε βιβλιοθήκες της Εσπερίας. Η έλλειψη σαφούς μαρτυρίας δεν επιτρέπει να γίνει λόγος για συγκεκριμένους τίτλους και συγγραφείς, αλλά δεν πρέπει να θεωρηθεί και ότι σημαίνει και έλλειψη ενδιαφέροντος για τα ελληνικά βιβλία, το οποίο οπωσδήποτε υπήρχε, καθώς η σπουδή της γλώσσας ήταν, όπως είναι ευνόητο, βασικός παράγοντας για την επικοινωνία των δύο κόσμων.

Η παλαιότερη άποψη ότι κατά τον Μεσαίωνα η γνώση των ελληνικών στην Δύση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη δεν γίνεται πλέον δεκτή. Παρά τις – κατά καιρούς σφοδρότατες – πολιτικές και δογματικές αντιθέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, η ελληνική γλώσσα, όσο και αν η εκμάθησή της παρουσίαζε δυσκολίες (χαρακτηριστική η έκφραση *graeca sunt, non leguntur* [=ελληνικά είναι, δεν διαβάζονται]), ποτέ δεν έπαψε να αποτελεί αντικείμενο μελέτης και σπουδής. Δεν είναι μόνο το ότι η ελληνική γλώσσα, μαζί με τα εβραϊκά και τα λατινικά, ως μία

από τις τρεις ιερές γλώσσες (*sacrae linguae* κατά τον Ισίδωρο Σεβίλλης, *Etymologiae*, IX, 1, 3) είχε περιβληθεί με ιδιαίτερη αίγλη. Είναι ευνόητο ότι και λόγιοι πρακτικοί ήταν από τους κυριότερους παράγοντες που παρώθησαν προς την σπουδή των ελληνικών, η διευκόλυνση δηλαδή της επικοινωνίας και των επαφών σε ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων: από τις πιο απλές εμπορικές συναλλαγές (για τις οποίες αρκούσαν κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις της «καθομιλουμένης») έως τις επίσημες ανταλλαγές απεσταλμένων και πρέσβων προς συζήτηση και διακανονισμό των εκκρεμών υποθέσεων και των σημείων τριβής και αντιπαράθεσης στα εκκλησιαστικοπολιτικά θέματα, που είναι ευνόητο ότι προϋπέθεταν συστηματικότερη, αν όχι άριστη, γνώση της γλώσσας, ώστε να κατανοούνται και να διατυπώνονται με ακρίβεια ακόμα και τα πολυπλοκότερα διανοήματα. Και φυσικά για τον ρόλο αυτόν δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν παρά οι ελληνομαθείς λόγιοι. Το γεγονός αυτό εξηγεί γιατί ακόμα και σε περιόδους όξυνσης των διμερών σχέσεων, η μόνη επίπτωση στην σπουδή των ελληνικών ήταν απλώς κάποια παροδική ύφεση. (Δεν θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο και για την λατινομάθεια των Βυζαντινών: αν και ως τον έκτο αιώνα και τα λατινικά ήταν, όπως και τα ελληνικά, επίσημη γλώσσα του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, έκτοτε παραμελήθηκαν, και, με κάποιες μεμονωμένες εξαιρέσεις, χρειάστηκε να φθάσουμε σχεδόν στον 13ο αιώνα για να παρατηρηθεί και πάλι ακμή της σπουδής τους).

Πολλές λεπτομέρειες βεβαίως για το ποιες ακριβώς μορφές είχε λάβει η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην Δύση, η οποία συχνά εναπέκειτο σε άτομικές πρωτοβουλίες, δεν διαθέτουμε. Κάποια γενική εικόνα είναι δυνατό να αποκτήσουμε από τα χειρόγραφα ευρήματα, όπως τα διάφορα δίγλωσσα (ελληνολατινικά και λατινοελληνικά) *γλωσσάρια*, τα *ερμηνεύματα* (εγχειρίδια που συνήθως αποτελούνταν από βασικό γλωσσάριο, από λεξιλόγιο ταξινομημένο κατά θεματικές κατηγορίες, από υποδείγματα διαλόγων και από ασκήσεις γραμματικής), καθώς και από διάφορα εγχειρίδια γραμματικής. Και βεβαίως σημαντική βοήθεια στην εκμάθηση των ελληνικών πρόσφεραν τα πολυάριθμα δίγλωσσα χειρόγραφα της Βίβλου. Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα είναι η περίπτωση του γνωστού ουμανιστή Ambrogio Traversari (1386-1439), μεταφραστή έργων του Διογένη Λαερτίου, του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη και άλλων πατερικών κειμένων: ο ίδιος γράφει ότι άρχισε να μαθαίνει τα ελληνικά με παράλληλη ανάγνωση και αντιπαραβολή ενός ελληνικού ψαλτηρίου και της λατινικής του μετάφρασης.

Δεν ξέρουμε λοιπόν πολλές λεπτομέρειες για το πώς τελειοποιούσαν την ελληνομάθειά τους οι λόγιοι της Δύσεως, μπορούμε να παρακολουθήσουμε πάντως το αποτέλεσμα της δραστηριότητάς τους ως μεσολαβητών μεταξύ των δύο κόσμων. Εκτενέστατος είναι ο κατάλογος των λογίων του λατινικού Με-

σαίωνα που ασχολήθηκαν με τα ελληνικά γράμματα, και, ως γνωστόν, συνθετική εικόνα για το θέμα αποκομίζουμε από το χρησιμώτατο βιβλίο του W. Berschin (βλ. Βιβλιογραφία). Στην συμβολή αυτή ειδικότερα θα γίνει λόγος για την δραστηριότητα λογίων κατά τον αιώνα πριν από την κατάληψη του 1204, αλλά και κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα, εποχή κατά την οποία κατ' εξοχήν αντιπαρατέθηκαν Ανατολή και Δύση.

Πριν βεβαίως αναφερθούμε στο θέμα αυτό, πρέπει να σημειώσουμε ότι η πρώτη προσπάθεια κωδικοποίησης και συστηματικής μετάφρασης εγγράφων που αναφέρονται στο Βυζάντιο, με σκοπό να ενημερωθούν οι κοσμικοί ή οι θρησκευτικοί ηγέτες της Εσπερίας για την κατάσταση στο ανατολικό τμήμα της πάλαι ποτέ ενωμένης αυτοκρατορίας, οφείλεται στον περίφημο Διονύσιο τον Μικρό (Exiguus) – περισσότερο γνωστόν λόγω του ότι καθιέρωσε τον χρονολογικό υπολογισμό «από Χριστού γεννήσεως» –, ο οποίος κατάρτισε ένα δίγλωσσο χειρόγραφο με τις αποφάσεις των τεσσάρων πρώτων Οικουμενικών Συνόδων, συνοδευόμενες από λατινική μετάφραση, κατόπιν παραγγελίας του πάπα Ορμίσδα (514-523). Επίσης κατά τον ένατο αιώνα κάτι αντίστοιχο επεχείρησε και ο Αναστάσιος (810/815-878), καλούμενος και «βιβλιοθηκάριος» (ενώ ο ίδιος συνήθιζε και το προσωνύμιο Anastasius Exiguus, συνδέοντας συνειδητά τον εαυτό του με τον Διονύσιο τον Μικρό). Ο Αναστάσιος, παράλληλα με τις άλλες δραστηριότητές του, κυρίως ήταν εισηγητής και εκπρόσωπος της παπικής πολιτικής και σύμβουλος πολλών ποντιφικών. Μεταξύ άλλων συνέθεσε και την γνωστή ως *Chronographia Tripartita* (*Τριμερής Χρονογραφία*), κείμενο το οποίο σε μεγάλο βαθμό αποτελείται από μεταφράσεις εκτενών αποσπασμάτων από το *Χρονογραφικόν Σύντομον* του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου Α' (806-815) και από δύο άλλα ονομαστά χρονογραφικά κείμενα της μεσοβυζαντινής εποχής, την *Χρονογραφία* του Γεωργίου Συγκέλλου (περίπου 750-810) και το ομώνυμο έργο – και συνέχεια του προηγούμενου – του Θεοφάνη του Ομολογητή (περίπου 760-818): οι λόγοι της μετάφρασης αυτής ήταν προφανέστατα πολιτικοί, και χρησιμοποιήθηκε ως πηγή πληροφόρησης για την βυζαντινή ιστορία όχι μόνο από τους συγχρόνους του Αναστασίου, αλλά και από σειρά μεταγενεστέρων Λατίνων χρονικογράφων από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα. Και εκτός από το βασικό του αυτό έργο, ο Αναστάσιος μετέφρασε και πλήθος άλλων θεολογικών και αγιολογικών κειμένων, μεταξύ των οποίων ήταν και τα πρακτικά της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου του 787 και της Η' του 869-870, στην οποία είχε παρευρεθεί και ο ίδιος μεταξύ των εκπροσώπων της Αγίας Έδρας.

Επίσης ενδιαφέρουσα, αν και σε άλλο επίπεδο, είναι και η περίπτωση του Λιουπράνδου της Cremona, ονομαστού και αυτού για την ελληνομάθειά του, που επισκέφθηκε ως γνωστόν την Κωνσταντινούπολη δύο φορές, το 949 και το

968, και έχει περιγράψει και τις δύο επισκέψεις του. Ενδιαφέρον για το θέμα μας είναι το ότι στις εκθέσεις του παρεμβάλλει πλήθος ελληνικών λέξεων και εκφράσεων (της καθημερινής ομιλίας ως επί το πλείστον, και μάλιστα σε μικρογράμματα γραφή, γεγονός που προκάλεσε δυσκολίες στους αντιγραφείς των κειμένων του, συνηθισμένων έως τότε στην κεφαλαιογράμματα ελληνική γραφή και στην απτικίζουσα γλώσσα των Βυζαντινών), ενώ επιπλέον για το ένα από τα κείμενά του, που περιγράφει την πρώτη μετάβασή του στην Κωνσταντινούπολη, έχει επιλέξει ως τίτλο μια ελληνική λέξη, το εκφραστικό *ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΙΣ*.

Στον αιώνα τώρα πριν από την άλωση του 1204, τον δωδέκατο, ιδίως από την πρώτη εικοσαετία του και πέρα, παρατηρείται ζωηρότατο ενδιαφέρον για τις ελληνικές υποθέσεις συνολικά. Ως γνωστόν οι Βενετοί, οι Γενουάτες και οι Πισάτες είχαν τις δικές τους συνοικίες (*quartieri*) στην Κωνσταντινούπολη, και ασφαλώς όλοι γνώριζαν λιγότερο ή περισσότερο τα ελληνικά, για λόγους κυρίως εμπορικούς, καθώς είχαν καθημερινές επαγγελματικές συναλλαγές με τους εντοπίους. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε συγκεκριμένα άτομα από τον κύκλο αυτόν, εφόσον δεν αναφέρονται στις πηγές, οι οποίες αντίθετα είναι πλούσιες σε πληροφορίες για τους ελληνομαθείς λογίους που κατά καιρούς επισκέπτονταν με επίσημη ιδιότητα, ως πρέσβεις των κρατιδίων τους, την Κωνσταντινούπολη ή διέμεναν εκεί, παρέχοντας υπηρεσίες στην αυτοκρατορική αυλή ως μεταφραστές, απαραίτητοι για τις κάθε είδους διαπραγματεύσεις. Μία παρόμοια περίπτωση είναι ο *Cerbanu Cerbani*, στην υπηρεσία, όπως δηλώνει, του Αλεξίου Α' (1081-1118) και του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143) ως το 1120 περίπου, βενετικής καταγωγής, που πραγματοποίησε σειρά μεταφράσεων αγιολογικών κειμένων σχετικών με τον βίο του αγίου Ισιδώρου Χίου, τα λείψανα του οποίου μετέφερε στην Βενετία. Επίσης πρέπει να είναι ο ίδιος που μετέφρασε τα *Κεφάλαια περι άγίας του Μαξίμου του Ομολογητή*, καθώς και τμήματα της πραγματείας του Ιωάννη Δαμασκηνού *Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου Πίστεως*.

Περίφημες έχουν μείνει οι συζητήσεις του επισκόπου Μεδιολάνων Πέτρου Grossolano (Χρυσολάνου, όπως τον αποκαλούσαν οι Έλληνες σύγχρονοί του), απεσταλμένου του πάπα Πασχαλίου Β' (1099-1118) στην αυλή του Αλεξίου Κομνηνού (1112), με τον Ευστράτιο Νικαίας, τον Ευθύμιο Ζιγαβηνό και άλλους Έλληνες θεολόγους σχετικά με το πρόβλημα της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος. Ο λόγος που εκφώνησε ο Grossolano ενώπιον του αυτοκράτορα έχει διασωθεί μόνο στα ελληνικά, αλλά δεν είναι σαφές αν πρόκειται για μετάφραση ή αν όντως εκφωνήθηκε απευθείας στα ελληνικά. Για τις συζητήσεις του 1112 δεν αναφέρονται στις πηγές συγκεκριμένοι μεταφραστές, όπως συμβαίνει με την επομένη περίπτωση, που παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον.

Συγκεκριμένα το 1136 έφθασε στην Κωνσταντινούπολη ως απεσταλμένος του αυτοκράτορα της Γερμανίας Λοθαρίου (1125-1137) ο επίσκοπος του Havelberg Άνσελμος, με σκοπό να διαπραγματευθεί την σύναψη συμμαχίας με τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό εναντίον του Ρογήρου Β΄ της Hauteville (1130-1154), που είχε ενώσει την Σικελία και την νότιο Ιταλία υπό το σκήπτρο του. Ο Γερμανός επίσκοπος είχε και συζητήσεις θεολογικού περιεχομένου με τον μητροπολίτη Νικομηδείας Νικήτα, τις οποίες κατέγραψε στο έργο του *Dialogi* (που, όπως φαίνεται, είχε και τον ελληνικό τίτλο *Άντικείμενον*). Το έργο αυτό, πέραν του ιστορικού του ενδιαφέροντος, είναι σημαντικό και για το ότι μας πληροφορεί αφενός για τον προβληματισμό των συνομιλητών σχετικά με τον τρόπο που έπρεπε να γίνουν οι μεταφράσεις των διαπραγματεύσεών τους, αν θα είναι δηλαδή κατά λέξη ή πιο ελεύθερες, και αφετέρου γιατί αναφέρονται και τρεις σημαντικοί Λατίνοι λόγιοι, οι οποίοι παρεπιδημούσαν τότε στην Κωνσταντινούπολη, και ήταν φυσικό να επιστρατευθούν για να συνεισφέρουν τις γνώσεις τους στις ανάγκες του διαλόγου. Πρόκειται για τον *Ιάκωβο* από την Βενετία, τον *Βουργούνδιο* από την Πίζα και τον *Μωνσή* από το Bergamo.

Ο πρώτος, γνωστός και ως *Iacobus Veneticus Graecus* (όπου *Graecus* σημαίνει μάλλον ελληνομαθής), συμβαίνει να είναι ο πρώτος συστηματικός μεταφραστής του Αριστοτέλη μετά τον Βοήθιο. Μετέφρασε τα *Αναλυτικά Ύστερα* και το μεγαλύτερο τμήμα της συλλογής που συνήθως καλείται *Μικρά Φυσικά*, και ενδεχομένως τα σχόλια του Αλεξάνδρου του Αφροδισιεύς στον Σταγειριτή.

Ο δεύτερος, ο Βουργούνδιος από την Πίζα (περίπου 1100-1193), διακεκριμένος νομομαθής, είχε λάβει μέρος σε πολλές διπλωματικές αποστολές που του ανέθεσαν οι συμπατριώτες του, από τις οποίες μας ενδιαφέρουν κυρίως οι επισκέψεις του στην Κωνσταντινούπολη: εκτός από το 1136, ταξίδεψε εκεί και το 1169 (παραμένοντας έως το 1171), και ίσως και το 1192. Μετέφρασε (γύρω στο 1140) τα ελληνικά χωρία των *Digesta* του ιουστινιανείου *Corpus Iuris Civilis* (πιθανότατα η μετάφραση βασίστηκε στον περίφημο κώδικα του δού αιώνα, τον γνωστό και ως *codex Pisanus*, που απόκειται σήμερα στην Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας). Άλλες σημαντικές μεταφραστικές του εργασίες είναι η απόδοση (γύρω στο 1148-1150) του έργου του Ιωάννη Δαμασκηνού *Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου Πίστεως*, και των Ομιλιών του Ιωάννη Χρυσοστόμου στον Ευαγγελιστή Ματθαίο (το 1151), αφιερωμένες στον συμπατριώτη του πάπα Ευγένιο Γ΄ (1145-1153), ο οποίος και τον είχε παροτρύνει για το εγχείρημα. Επίσης η μετάφραση του *Περί φύσεως ἀνθρώπου* του Νεμεσίου Εμέσης, περί το 1155, αφιερώθηκε στον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσσα (Barbarossa) (1152-1190). Άλλες μεταφραστικές του εργασίες είναι η απόδοση των Ομιλιών

στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο (1171) και στην Γένεση (1179) του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, διαφόρων ιατρικών κειμένων του Γαληνού, καθώς και των τμημάτων περί αμπελοουργίας από τα *Γεωπονικά*, την γνωστή ερμηνευτική συλλογή των χρόνων του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου: στα μεταφρασμένα αποσπάσματα ο Βουργούνδιος έδωσε τον χαρακτηριστικό τίτλο *Vindemiae*. Τελευταία επισημάνθηκε και η σχέση του με ένα σημαντικό αντιγραφικό εργαστήριο, του Ιωαννικίου, που λειτουργούσε πιθανότατα στην Κάτω Ιταλία. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε διάφορα προλογικά σημειώματα στις μεταφράσεις του, ο Burgundio κάνει λόγο και για την μέθοδο που ακολουθεί: σαφής είναι η προτίμησή του στην κατά λέξη απόδοση, συνήθεια για την οποία επικρίθηκε από τους ουμανιστές του Quattrocento. Επίσης είναι πολύ ενδιαφέρον το ότι σημειώνει πως για να καταλήξει σε ποιο κείμενο του Χρυσοστόμου θα βασιζόταν για την μετάφραση των Ομιλιών στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο, βρήκε δύο κώδικες, που ανέθεσε σε δύο γραφείς να τους αντιγράψουν, και κατόπιν, πριν προχωρήσει στην μετάφραση, έκανε ο ίδιος αντιβολή για να ελέγξει την ορθότητα της αναπαγωγής του χειρογράφου: εργαζόταν λοιπόν και ως κριτικός του κειμένου.

Ο τρίτος, ο Μωυσής από το Bergamo, αποδεικνύεται επίσης πολύπλευρη προσωπικότητα. Είναι γνωστός από το λατινικό του ποίημα *Pergaminus* (σε 372 ομοιοκαταληκτους εξαμέτρους), στο οποίο περιγράφει την πατρίδα του και παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για την πρώτη στάδια της πορείας της. Για το θέμα μας είναι ενδιαφέρον το ότι ο Μωυσής αποτελεί την πρώτη σαφή περίπτωση ελληνομαθούς λογίου που συστηματικά συνέλεγε ελληνικά χειρόγραφα, τα οποία όμως, όπως πληροφορεί ο ίδιος, καταστράφηκαν, μαζί με τα υπόλοιπα υπάρχοντά του, σε μια πυρκαγιά. Δεν γνωρίζουμε τους ακριβείς τίτλους, ούτε τον αριθμό των χειρογράφων που είχε συλλέξει, όταν ο ίδιος όμως προσδιορίζει την αξία τους σε τρεις λίβρες χρυσού συνολικά, έστω και αν υπερβάλλει, δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε ότι επρόκειτο για αρκετά μεγάλη και σημαντική συλλογή. Στον Μωυσή αποδίδεται και η συγγραφή μικρής πραγματείας για τις ελληνικές φράσεις που περιέχονται στους προλόγους των βιβλικών μεταφράσεων του αγίου Ιερωνύμου (350-420), που του ζητήθηκε από κάποιον μοναχό που προφανώς δεν μπορούσε ο ίδιος να διαβάσει ελληνικά στο πρωτότυπο. Στο κείμενο αυτό περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων χρησιμότερες παρατηρήσεις για τα καλούμενα *Όμηρόκεντρα* (ή *όμηροκέντονες*), τα ποιήματα δηλαδή που ήταν συντεθειμένα με κατάλληλη συρραφή ομηρικών στίχων, και στα οποία μεταξύ άλλων είχε διαπρέψει και η αυτοκράτειρα του Βυζαντίου Ευδοκία (η σύζυγος του Θεοδοσίου Β' του Μικρού [408-450]), που επίσης αναφέρεται από τον Μωυσή. Άλλα κείμενα που του αποδίδονται είναι μία μετάφραση περικοπών

από κείμενα Ελλήνων Πατέρων σχετικά με την ορθόδοξη διδασκαλία περί Αγίας Τριάδος (αλλά δεν είναι σαφές ποιο ήταν το ελληνικό πρότυπό του), και ένα σύντομο κείμενο με οδηγίες για την κλίση των αρχαίων τριτοκλίτων σε -ηρ.

Στην Κωνσταντινούπολη του δωδεκάτου αιώνα ήταν εγκατεστημένος και ο αποκαλούμενος *Pascalis Romanus*, ο οποίος είχε μεταφράσει (γύρω στο 1158) την πραγματεία *Διάλογος Ιουδαίων κατά τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου*, που εσφαλμένα αποδίδεται στον Αναστάσιο τον Σιναΐτη, έναν Βίο της Θεοτόκου, που συνήθως αποδίδεται στον Επιφάνιο Κωνσταντινουπόλεως, και είχε συνθέσει (γύρω στο 1165) ένα κείμενο που τιτλοφορείται *Liber thesauri occulti* (*Βιβλίο του αποκρύφου θησαυρού*), που, όπως φαίνεται, αποτελεί απόδοση της συλλογής των *Κυρανίδων* (ή *Κοιρανίδων* σύμφωνα με άλλη ορθογραφία), που κατά καιρούς αποδίδεται στον Ερμή τον Τρισμέγιστο και διαλαμβάνει σχετικά με τις θεραπευτικές και μαγικές ιδιότητες ζώων, φυτών και πολυτίμων λίθων (σύμφωνα με άλλη άποψη, η μετάφραση των *Κυρανίδων* δεν ταυτίζεται με το καλούμενο *Liber thesauri occulti*, με το οποίο απλώς έχει παρεμφερές περιεχόμενο). Γύρω στην εικοσαετία 1160-1180 χρονολογείται η μεταφραστική δραστηριότητα δύο άλλων φημισμένων Πισατών, των αδελφών Ούγωνος και Λέοντος Τούσκου, που κατά καιρούς είχαν παραμείνει και στην Κωνσταντινούπολη. Ο πρώτος, γνωστός και ως *Ούγων ο Αιθεριανός*, σπούδασε εκεί φιλοσοφία και θεολογία και έγραψε κείμενο περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος (δίγλωσσο). Επίσης συνέλεξε πατερικά χωρία σχετικά με την ορθόδοξη θεολογία περί Αγίας Τριάδος και τα μετέφρασε στα λατινικά. Ο αδελφός του πάλι, ο Λέων, μετέφρασε την Θεία Λειτουργία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου (μεταξύ 1173 και 1178) και (το 1176) το *Ονειροκριτικόν* του Αχμέτ.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της πολύπλευρης δραστηριότητας, η άποψη ότι η εκμάθηση των ελληνικών είναι περιττή, που υποστηρίχθηκε από μερικούς λογίους – με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Άγγλο Robert του Melun (1100-1167) –, είναι η εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα.

Πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι παράλληλα με την σημαντική μεταφραστική δραστηριότητα που οι κυριότερές της γραμμές σκιαγραφήθηκαν στα προηγούμενα, είχε σημειωθεί και μαζική αντιγραφή κωδίκων με ελληνικά κείμενα. Οι συγκυρίες έχουν συντελέσει ώστε να είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε ικανοποιητικότερα την αναπαραγωγή χειρογράφων κωδίκων στην περιοχή της Κάτω Ιταλίας, και μάλιστα για εκτεταμένο χρονικό διάστημα, από τον 10ο έως τον 15ο αιώνα. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόνο τα χειρόγραφα με έργα της αρχαιοελληνικής γραμματείας από την συγκεκριμένη περιοχή πλησιάζουν τα χίλια. Μάλιστα, όπως έδειξαν οι παλαιογραφικές έρευνες, η ένδειξη *AND* που

συνοδεύει ομάδα χειρογράφων σε καταλόγους της παπικής βιβλιοθήκης του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα σημαίνει *AND(EGAVENSIS)* και δηλώνει χειρόγραφο που περιήλθαν στον οίκο των Ανδεγαυών (Αηίου) μετά το 1266 (όταν ως γνωστόν ο Κάρολος Α΄ ο Ανδεγαυός [1226-1285] κατανίκησε στο Benevento τον Manfred των Hohenstaufen [1258-1266]), τα οποία αργότερα δωρήθηκαν στην Παπική Βιβλιοθήκη. Αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι η απώτερη προέλευση αρκετών από αυτά, που προέρχονται από καλλιγραφικά εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης του 9ου και του 10ου αι. και πιθανότατα είχαν σταλεί στο Παλέριο κατά τα μέσα του 12ου αι., εποχή που η σικελική πόλη αναδειχθηκε σε σημαντικό κέντρο των ελληνικών σπουδών, με κυρίαρχη φυσιογνωμία τον αρχιδιάκονο Ερρίκο Αρίστιππο, τον πρώτο μεσαιωνικό μεταφραστή του Πλάτωνα: μετέφρασε τους διαλόγους *Φαίδων* και *Μένων*, ίσως τον Διογένη Λαέρτιο, και τα *Μετεωρολογικά* του Αριστοτέλη. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο ίδιος έφερε στην Σικελία ένα χειρόγραφο της *Μεγίστης Συντάξεως* του Πτολεμαίου [ως δώρο του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ (1143-1180) στον Γουλιέλμο Α΄ (1154-1166)], και ανέθεσε σε κάποιον, άγνωστο σε μας, λόγο να μεταφράσει το έργο στα λατινικά.

Σε σχέση με την εντυπωσιακή παραγωγή του 12ου αιώνα, από την οποία σημειωτέον παρουσιάστηκαν οι κυριότερες περιπτώσεις, τον 13ο αιώνα, μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, η αντίστοιχη παραγωγή είναι κάπως μειωμένη. Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, δεν είχαν επιτυχία οι επιδιώξεις του αυτοκράτορα Βαλδουίνου για ίδρυση ανώτατης σχολής, παρά το ότι ο ίδιος ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ (1198-1216) ζήτησε να ανταποκριθούν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου των Παρισίων στην πρόσκληση του Λατίνου αυτοκράτορα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Οι ελληνικές σπουδές και πάλι απέμειναν προνόμιο των λίγων, και συνήθως με ατομική τους πρωτοβουλία. Άλλο χαρακτηριστικό του κλίματος της εποχής ήταν η στροφή προς την συγγραφή θεολογικών δοκιμίων του τύπου *Contra errores Graecorum* (*Κατά των σφαλμάτων των Ελλήνων*) που αποσκοπούσαν, με επιχειρήματα από κείμενα των Ελλήνων Πατέρων, να αποδείξουν την ορθότητα των απόψεων της καθολικής εκκλησίας και να δικαιολογήσουν μεταξύ άλλων και την αλλαγή προσανατολισμού της Δ΄ Σταυροφορίας. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα κείμενα του είδους προέρχεται από την γραφίδα του δομινικανού μοναχού Βαρθολομαίου Κωνσταντινουπόλεως και χρονολογείται το 1252. Και παρόμοιους στόχους, αν και με πολλές παραποιήσεις των ορθοδόξων απόψεων, εξυπηρετούσε ανάλογη πραγματεία του επισκόπου Κρότωνος (σημερινού Crotone της Καλαβρίας) Νικολάου, γνωστού και για τις αποστολές του, μεταξύ 1260-1265, στην αυλή της Νικαίας και στην ανακαταληφθείσα (το 1261) Κωνσταντινούπολη.

Βεβαίως οι ελληνολατινικές πνευματικές σχέσεις δεν εκφράστηκαν μόνο μέσα από παρόμοια κείμενα. Τις ανάγκες πληροφόρησης για τις παλαιότερες περιόδους της ιστορίας του Βυζαντίου εξυπηρετεί, μεταξύ άλλων, η μετάφραση δύο χρονολογικών καταγραφών, των γνωστών (από το *Περί βασιλείων τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου) καταλόγων που προσδιορίζουν την ακριβή διάρκεια, την ημερομηνία θανάτου και τον τόπο ταφής των βυζαντινών αυτοκρατόρων (από τον Μέγα Κωνσταντίνο ως τον Μιχαήλ Ε' τον Καλαφάτη, 1042), που προσαρτήθηκαν ως παραρτήματα σε κείμενα Βενετών χρονικογράφων.

Την πορεία των λογίων ελληνομαθών μεταφραστών του 12ου αιώνα συνεχίζει κατά τα χρόνια της λατινοκρατίας ο Νικόλαος του Otranto (1160-1235), γνωστός και με το μοναστικό όνομα Νεκτάριος, που υπηρέτησε ως συνοδός και μεταφραστής παπικών λεγάτων στην Κωνσταντινούπολη κατά την πρώτη δεκαπενταετία του 13ου αιώνα, ενώ το 1223/24, όταν πλέον είχε αναλάβει ηγούμενος της μονής του Αγίου Νικολάου της πόλης Casole (κοντά στο Otranto) – η οποία ως γνωστόν αποτελούσε σημαντικό κέντρο ελληνικής παιδείας – ήταν επικεφαλής αντιπροσωπείας που έστειλε ο Φρειδερίκος Β' (1194-1250) στον Ιωάννη Γ' Βατάτζη (1222-1254) της Νικαίας· σημειωτέον ότι ο Γερμανός αυτοκράτορας είχε αλληλογραφήσει με τον Βατάτζη στα ελληνικά. Μας ενδιαφέρει κυρίως το δίγλωσσο έργο του Νικολάου (στα ελληνικά και τα λατινικά) *Τρία συντάγματα*, στο οποίο ανθολογεί απόψεις των Ελλήνων Πατέρων και τάσσεται υπέρ αυτών. Μετέφρασε επίσης την Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου και άλλα λειτουργικά κείμενα. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι στην αυλή του Φρειδερίκου Β' έδρασαν και ποιητές που έγραψαν τους στίχους τους απευθείας στα ελληνικά, όπως ο Ευγένιος από το Παλέρμιο (1130-1203), ο οποίος είχε και πολιτική δραστηριότητα και ανάμειξη στα κοινά. Εγγραψε στίχους για τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα, για τις αρετές, για την ματαιότητα του βίου (τους στίχους αυτούς μάλιστα τους έγραψε στην φυλακή, κάποιο διάστημα που είχε περιοριστεί λόγω πολιτικών διαφορών), καθώς και για άλλα θρησκευτικά θέματα. Του αποδίδεται και η προετοιμασία μιας ελληνικής έκδοσης του έργου *Στεφανίτης και Ίχνηλάτης*.

Επίσης, πρέπει να αναφερθούν εδώ, ως όψιμοι συνεχιστές της βυζαντινής παράδοσης, οι τέσσερις στιχουργοί Ιωάννης και Νικόλαος Υδρουντηνός, Γεώργιος Καλλιπολίτης και Ιωάννης Γράσσοσ, οι οποίοι θεωρούνται ως η γέφυρα που ενώνει την βυζαντινή παράδοση με τους Ιταλούς ποιητές του καλουμένου *dolce stil nuovo*, που εκείνη ακριβώς την εποχή αποτολμούσαν τις πρώτες τους δειλές συνθέσεις στα ιταλικά. Επίσης ο Ιωάννης Γράσσοσ κατείχε χειρόγραφο του Διοδώρου Σικελιώτη, στο οποίο έχει γράψει σημειώσεις στα ελληνικά και στα λατι-

νικά. Η αναφορά στους λόγιους της αυλής του Φρειδερίκου Β΄ θα ήταν ελλιπής χωρίς την απλή έστω μνεία του περίφημου Μιχαήλ Σκώτου, ο οποίος γνώριζε και αραβικά και μετέφρασε το υπόμνημα του Αβερρόη (1126-1198) στο *Περί ούρανοῦ* του Αριστοτέλη.

Από τους λόγιους της Βορείου Ιταλίας πρέπει να σημειωθεί ο Pietro d'Abano (1250-1316), ο οποίος σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1270 και 1290 και δίδαξε στην Πάδοβα. Μετέφρασε έργα του Γαλινού, τα σχόλια του Αλεξάνδρου του Αφροδισιεύς στον Αριστοτέλη και σχολίασε τον Διοσκορίδη.

Ένας σημαντικός φραγκισκανός μοναχός, ελληνικής καταγωγής, ο Ιωάννης Παράστρων, έλαβε μέρος στην Σύνοδο της Λυών (1274) και φαίνεται ότι είναι ο ίδιος που μετέφρασε και σχολίασε τμήματα της Καινής Διαθήκης στο παρισινό χειρόγραφο *Coisl. gr. 200*, το οποίο μεταφέρθηκε στην Γαλλία το 1269 από τους απεσταλμένους του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1258-1282), και σύμφωνα με μια (αμφισβητούμενη) σημείωση του ίδιου χειρογράφου, επρόκειτο για δώρο του βυζαντινού αυτοκράτορα στον Λουδοβίκο Θ΄ (1215-1270).

Ένας άλλος μοναχός, δομινικανός αυτός, φλαμανδικής καταγωγής, ο περίφημος Γουλιέλμος του Moerbeke (1215-1286), που είχε επίσης λάβει μέρος στην σύνοδο της Λυών, το 1278 ανέλαβε την αρχιεπισκοπή Κορίνθου. Ο Γουλιέλμος, όπως είναι γνωστό, είναι από τους σημαντικότερους Λατίνους μεταφραστές του Αριστοτέλη και των Ελλήνων σχολιαστών του, και έχει μεταφράσει επίσης έργα του Αρχιμήδη, την *Θεολογική στοιχείωση* του Πρόκλου και άλλα μικρότερα φιλοσοφικά κείμενα. Οι μεταφράσεις του χρησιμοποιήθηκαν από τον Θωμά τον Ακινάτη (1224-1274).

Από το 1309 ως το 1377 στο περιβάλλον της παπικής έδρας στην Αβινιόν (Avignon) εργάστηκαν επίσης πολλοί ελληνομαθείς λόγιοι. Και αρχικά πρέπει να αναφερθεί ο Βαρλαάμ (1290-1348), από την Seminara της Καλαβρίας, ηγούμενος της μονής Ακαταλήπτου στην Κωνσταντινούπολη, βασιικός αντίπαλος του Γρηγορίου Παλάμα, ο οποίος μετά την καταδίκη του για τις αντισηχαστικές του απόψεις από την Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως το 1341, επέστρεψε στην Δύση, ασπάστηκε τον καθολικισμό και χειροτονήθηκε επίσκοπος του Γέρακος (Gerace) της Καλαβρίας (από το 1342 ως τον θάνατό του, το 1348). Ο Βαρλαάμ βρέθηκε τρεις φορές στην Αβινιόν (1339, 1342, 1347) στα πλαίσια διαφόρων αποστολών: κατά την δεύτερη επίσκεψή του, τού ανατέθηκε η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Μεταξύ των μαθητών του ήταν και ο Πετράρχης.

Ο Σίμων Ατουμάνος (περ. 1310/1318 - 1383/1387) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από Ελληνίδα μητέρα και Τούρκο πατέρα. Το επίθετό του μάλλον αρχικά ήταν παρατσούκλι (καθώς οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι, ως γνωστόν,

χρησιμοποιούν τον τύπο *Ατουμάνος* εναλλακτικά αντί του Οσμάν). Αρχικά μοναχός στην Μονή Στουδίου, πιθανότατα λόγω των αντιπαραλαμικών του απόψεων ο Ατουμάνος αναγκάστηκε να καταφύγει στην Δύση, προσχώρησε στον καθολικισμό και το 1348 διαδέχθηκε τον Βαβλαάμ στην αρχιεπισκοπή του Ιέρακος, όπου παρέμεινε έως το 1366. Μεταξύ 1359 και 1362 βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως διερμηνέας του παπικού απεσταλμένου κατά τις διαπραγματεύσεις στην αυλή του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1391). Το 1366 τοποθετήθηκε αρχιεπίσκοπος Θηβών, της πρωτεύουσας του καταλανικού δουκάτου των Αθηνών. Εκεί παρέμεινε ως το 1379, όταν η πόλη πέρασε στους Ναβαρραίους. Κατόπιν εγκαταστάθηκε στην Ρώμη, όπου δίδαξε ελληνικά. Οι σύγχρονοί του τον αποκαλούσαν «νέο Ιερόνυμο», καθώς ήξερε λατινικά, ελληνικά και εβραϊκά. Πραγματοποίησε μάλιστα τρίγλωσση έκδοση της Παλαιάς Διαθήκης, αφιερωμένη στον πάπα Ουρβανό ΣΤ΄ (1378-1389), και του αποδίδεται και αντίστοιχη εργασία στην Καινή Διαθήκη. Είχε και συλλογή χειρογράφων, μεταξύ των οποίων Όμηρο, Πλάτωνα και Ευριπίδη. Το 1372/1373, ενώ βρισκόταν στην Αβινιόν, είχε μεταφράσει το *Περί άσργησίας* του Πλουτάρχου (γνωστό και με τον λατινικό τίτλο *De cohibenda ira*): στην μετάφραση αυτή οφείλεται η «ανακάλυψη» του Πλουτάρχου από τους λογίους της Δύσεως. Είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, το 1394, ο μαικήνας των ελληνικών σπουδών στην Φλωρεντία Coluccio Salutati (1375-1406) είχε την ευκαιρία να βελτιώσει το κείμενο της μετάφρασης του Ατουμάνου.

Η αναφορά στην Αβινιόν επιβάλλει να προσθέσουμε σε αυτό το σημείο ότι και ένας άλλος βιβλιόφιλος, ο μέγας μάγιστρος των Ιωαννιτών ιπποτών Juan Fernandez de Heredia (1310-1396), συντόνισε μεταφράσεις ελληνικών κειμένων, που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη αυτή. Το 1354-1355 και το 1378-1392 ο Heredia είχε ταξιδεύσει στην Ρόδο, όπου μεταξύ άλλων είχε την ευκαιρία να αναζητήσει και ελληνικά χειρόγραφα. Κατά το διάστημα της δεύτερης παραμονής του συνεργάστηκε με κάποιον Δημήτριο Καλοδίκη για μια μετάφραση των *Παραλλήλων Βίων* του Πλουτάρχου σε δημώδη ελληνική, από την οποία αργότερα (μεταξύ 1384 και 1388) προήλθε η αραγωνική μετάφραση του έργου. Επίσης από το ίδιο περιβάλλον προήλθε η μετάφραση των δημηγοριών του Θουκυδίδη. Και στο έργο *Gran Cronica de los conquiridores* (ολοκληρώθηκε το 1385), έχουν συμπεριληφθεί μεταφρασμένα αποσπάσματα από την *Έπιτομή Ιστοριών* του Ιωάννη Ζωναρά, τα οποία ουσιαστικά απαρτίζουν το πρώτο τμήμα του έργου, που αποτελεί ιστορία του Βυζαντίου από το 780 ως το 1118, και συμπληρώνεται με την ιστορία της λατινοκρατίας, με βάση το *Χρονικόν του Μορέως*, με την αραγωνική δηλαδή διασκευή του *Χρονικού*, που καλύπτει χρονικά τα έτη

1197 ως 1377. Φαίνεται ότι το συγκεκριμένο κείμενο αποσκοπούσε να ενισχύσει τις διεκδικήσεις που προέβαλλαν οι Ιωαννίτες ιππότες στην Πελοπόννησο.

Ας αναφερθεί ακόμα ο Βενετός Lorenzo de Monacis, γραμματέας του δούκα του Χάνδακα (1388-1428), επίσης φίλος των γραμμάτων και συλλέκτης χειρογράφων, πολλά από τα οποία τα έστειλε σε φίλους του στην Βενετία από την Κρήτη. Ο ίδιος δεν έχει μεταφραστική δραστηριότητα, αλλά στο έργο του *De Gestis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum* μεταξύ άλλων έχει ως πηγή τους βυζαντινούς ιστοριογράφους Νικήτα Χωνιάτη, Γεώργιο Ακροπολίτη και Γεώργιο Παχυμέρη. Ένας ακόμη λόγιος από την Καλαβρία, ο Λεόντιος Πιλάτος, επίσης είναι γνωστός ως σημαντικός δάσκαλος των ελληνικών, με παράλληλη μεταφραστική δραστηριότητα (*Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*, καθώς και η *Εκάβη* του Ευριπίδη). Μεταξύ των μαθητών του ήταν ο Βοκκάκιος.

Η ομάδα αυτή των λογίων αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τους μεσολαβητές και ενδιάμεσους προς τους μεγάλους ανθρωπιστές του Quattrocento και τους στοχαστές της Αναγέννησης. Χάρη σε αυτούς διατηρήθηκε αδιάλειπτη η παράδοση της ελληνομαθείας και προετοιμάστηκε το έδαφος ώστε τον επόμενο αιώνα, με την μαζική έξοδο Ελλήνων στην Δύση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1453, να φθάσει η σπουδή των ελληνικών στο αποκορύφωμά της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. V. Anastos, *Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought in the Twelfth Century*, στον τόμο *Twelfth-century Europe and the Foundations of Modern Society*, επιμ. M. Clagett – G. Post – R. Reynolds, Μάντισον, Ουισκόνσιν 1966, σελ. 131-188 (= *Studies in Byzantine Intellectual History*, Λονδίνο, Variorum Reprints, XII).
- W. Berschin, *Griechisch-lateinisches Mittelalter: von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, Βέρνη – Μόναχο 1980 (= *Ελληνικά γράμματα και λατινικός Μεσαίωνας, από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσανό*, μετάφρ. Δ. Ζ. Νικήτας, Θεσσαλονίκη 1998).
- P. Canart, *Le livre grec en Italie méridionale sous les regnes normand et souabe: aspects matériels et sociaux*, «*Scrittura e Civiltà*» 2 (1978), σελ. 103-162.
- G. Cavallo, *La cultura italo-greca nella produzione libraria*, στον τόμο *I Bizantini in Italia*, Μιλάνο 1982, σελ. 497-612.
- G. Cavallo, *La trasmissione scritta della cultura greca antica in Calabria e in Sicilia tra i secoli X-XV*, «*Scrittura e Civiltà*» 4 (1980), σελ. 157-245.
- R. Devreesse, *Les manuscrits grecs en Italie méridionale*, Βατικάνο 1955.
- A. Dondaine, *Hugues Etherien et Leon Tuscus*, «*Archives d' Histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*» 19 (1952), σελ. 67-134.
- G. Fedalto, *Simone Atumano. Monaco di Studio, arcivescovo latino di Tebe, secolo XIV*, Μπρέσια 1968.
- D. I. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: two worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*, Οξφόρδη 1966 (= *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, μετάφρ. Κ. Κυριαζή, Αθήνα 1970).
- D. I. Geanakoplos, *Interaction of the «sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο 1976 (= *Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην Ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, μετάφρ. Ε. Βαρουξάκη, Αθήνα 1985).
- M. Gigante, *Poeti bizantini di terra d' Otranto nel secolo XIII*, Νεάπολη 1979.
- M. Gigante, *La civiltà letteraria*, στον τόμο *I Bizantini in Italia*, Μιλάνο 1982, σελ. 613-651.
- M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke, O. P. il traduttore delle opere di Aristotele*, Ρώμη 1946.

- C. H. Haskins, *Pascalius Romanus; Petrus Chrysolanus*, «Byzantion» 2 (1926), σελ. 231-236.
- C. H. Haskins, *Moses of Bergamo*, «Byzantinische Zeitschrift» 23 (1914/19), σελ. 133-142.
- J. M. Hoeck – R. J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otranto, Abt von Casole*, Έταλ 1956.
- J. Irigoien, *L'Italie méridionale et la transmission des textes grecs du VIIe au XIIe siècle*, στον τόμο *Ο Ιταλώτης Ελληνισμός από τον έβδομο στον δωδέκατο αιώνα*, Αθήνα 2001, σελ. 83-98.
- J. Koder – T. Weber, *Liutprand von Kremona in Konstantinopel. Untersuchungen zum griechischen Sprachschatz und zu realienkundlichen Aussagen in seinem Werken*, Βιέννη 1980.
- Ε. Κωνσταντίνου, *Ο ρόλος του λατίνου αρχιεπισκόπου της Θήβας Σίμωνα του Ατουμάνου στις εκκλησιαστικο-πολιτικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Δύση κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα*, «Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών» 1 (1988), σελ. 457-479.
- A. Luttrell, *Greek Histories translated and compiled for Juan Fernandez de Heredia, master of Rhodes, 1377-1396*, «Speculum» 35 (1960), σελ. 401-407.
- L. Minio – Paluella, *Iacobus veneticus Grecus, Canonist and Translator of Aristotle*, «Traditio» 8 (1952), σελ. 265-304.
- L. Minio – Paluella, *Giacomo veneto e l' Aristotelismo latino*, στον τόμο *Venezia e l' Oriente fra tardo medioevo e Rinascimento*, επιμ. Α. Pertusi, Φλωρεντία 1966, σελ. 53-74.
- A. Pertusi, *Venezia e Bisanzio, 1000-1204*, «Dumbarton Oaks Papers» 33 (1979), σελ. 1-22 (= *Saggi venetobizantini*, Φλωρεντία 1990, σελ. 109-138).
- A. Pertusi, *Venezia e Bisanzio nel secolo XI*, στον τόμο *La Venezia del Mille*, Φλωρεντία 1965, σελ. 117-160 (= *Saggi venetobizantini*, Φλωρεντία 1990, σελ. 67-108).
- A. Pertusi, *Cultura bizantina a Venezia*, στον τόμο *Storia della cultura Veneta. I. Dalle origini al Trecento*, Βιτσέντσα 1976, σελ. 339-345 (= *Saggi venetobizantini*, Φλωρεντία 1990, σελ. 349-386).
- A. Pertusi, *Italogreci e Bizantini nello sviluppo della cultura italiana dell'umanesimo*, στον τόμο *Venezia e l' Oriente fra tardo medioevo e Rinascimento*, ό.π., σελ. 35-52.
- A. Pertusi, *Le fonti greche del De Gestis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum, di Lorenzo de Monacis, cancelliere di Creta, 1388-1428*, «Italia Medioevale e Umanistica» 8 (1965), σελ. 161-211 (= *Saggi venetobizantini*, Φλωρεντία 1990, σελ. 259-314).

- A. Pertusi, *Storiografia Umanistica e mondo Bizantino*, Παλέομο 1967.
- A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Ρώμη 1964.
- A. Pertusi, *L'irradiazione della cultura e della civiltà Bizantina dopo il 1204 in Italia e nell'Europa occidentale, Πρακτικά 15ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1976.
- K. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, «Proceedings of the American Philosophical Society» 100 (1956), σελ. 1-76.
- M. B. Wellas, *Griechisches aus dem Umkreis Kaiser Friedrichs II*, Μόναχο 1983.
- R. Weiss, *Medieval and Humanist Greek. Collected Essays*, Πάδοβα 1977.
- N. G. Wilson, *A Mysterious Byzantine Scriptorium: Ioannikios and his colleagues*, «Scrittura e Civiltà» 7 (1983), σελ. 161-176.
- N. G. Wilson, *Ioannikios and Burgundio. A survey of the problem*, στο έργο *Scritture, libri e testi nelle arie provinciali di Bisanzio*, τόμ. II, Σπολέτο 1991, σελ. 447-455.
- N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy*, Οξφόρδη 1992 (= *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, μετάφρ. Φ. Πρεβεδούρου-Γεωργίνη, Αθήνα 1994).